

Overgenomen uit: **Begijnhofkrant 22 (2008) 12 - 14**

Een pest-antifoon uit de muziekcollectie van het Turnhoutse begijnhof

Hugo Vanden Bossche

In februari 2000 werd een jarenlang verwaarloosde verzameling handschriften en drukken gevonden op de zolderruimte van de infirmerie van het Turnhoutse Sint-Catharina begijnhof. Ze werd op de valreep gered van de papierversnipperaar. Zeventien handschriften en 56 drukken uit de 16de tot het begin van de 20ste eeuw vormen nu de muziekcollectie van het Begijnhofmuseum. Deze qua omvang unieke begijnhofcollectie levert een schat aan gegevens over de devotie en liturgische aandachtspunten van het begijnenleven op. Terugkerende gezangen doorheen de verzameling geven een beeld van de belangrijke liturgische feesten op het begijnhof. Gezien de devotie voor Maria verwondert het niet dat de collectie heel wat Maria-gerelateerde liederen bevat. Een speciale Maria-antifoon, ook pest-antifoon genoemd, "Hec est preclarum vas" bevindt zich in handschriften 4, 6, 7 en 8.

De pest-antifoon

In de late 15de eeuw duikt in de Nederlanden een speciale antifoon op: *Hec est preclarum vas paracliti Spiritus Sancti*. In Nederlandse teksten wordt dit als volgt vertaald: "Dit is een uitverkozen vat van de Heilige Geest" of "Zij is de schitterende woonstee van den trooster, den Heilige Geest" of ook nog "Zij is het kostbaarste vat van de Heilige Geest". Volgens Ike de Loos is deze Maria-antifoon een echte Nederlandse antifoon, die buiten de Lage Landen niet bekend was. De antifoon komt voor in processionales, graduales, psalters, sommige volksmisboeken, vesperale, en in niet-liturgische zangboeken. De beurtzang had waarschijnlijk geen vaste plaats in de eredienst. Wel heeft de antifoon, zoals blijkt uit het *processionale hymnarium* van het augustinessenklooster Mariënpoel bij Leiden, een duidelijke intentie: hij was bedoeld als een gebed tegen de pest (de "*haestighe siekte*"), andere pestilentiën of een onverwachte dood. In dit processionale uit 1556 vult de antifoon de rubriek *Pro peste antiphona*. De antifoon wordt vergezeld door een versikel en een collect. Hoewel er in een volkstalige versie (*Overwegingen op het lijden des Heeren*, 1518) van de antifoon gesproken wordt van "*haestighe onuersienige doot*", zijn het vooral de inleiding en de tekst van het collect die erop wijzen dat dit een gebed was tegen de pest (pestilentie):

*Dit nauolgende ghebet heeft de enghel eenen conuente van ioncfrouwen gheopenbaert daer die **pestilencie** seer regneerde dat si dese oracie alle dage lasen ter eeren d' glorioser maget Maria si souden van die **pestilencie** worden verlost.*

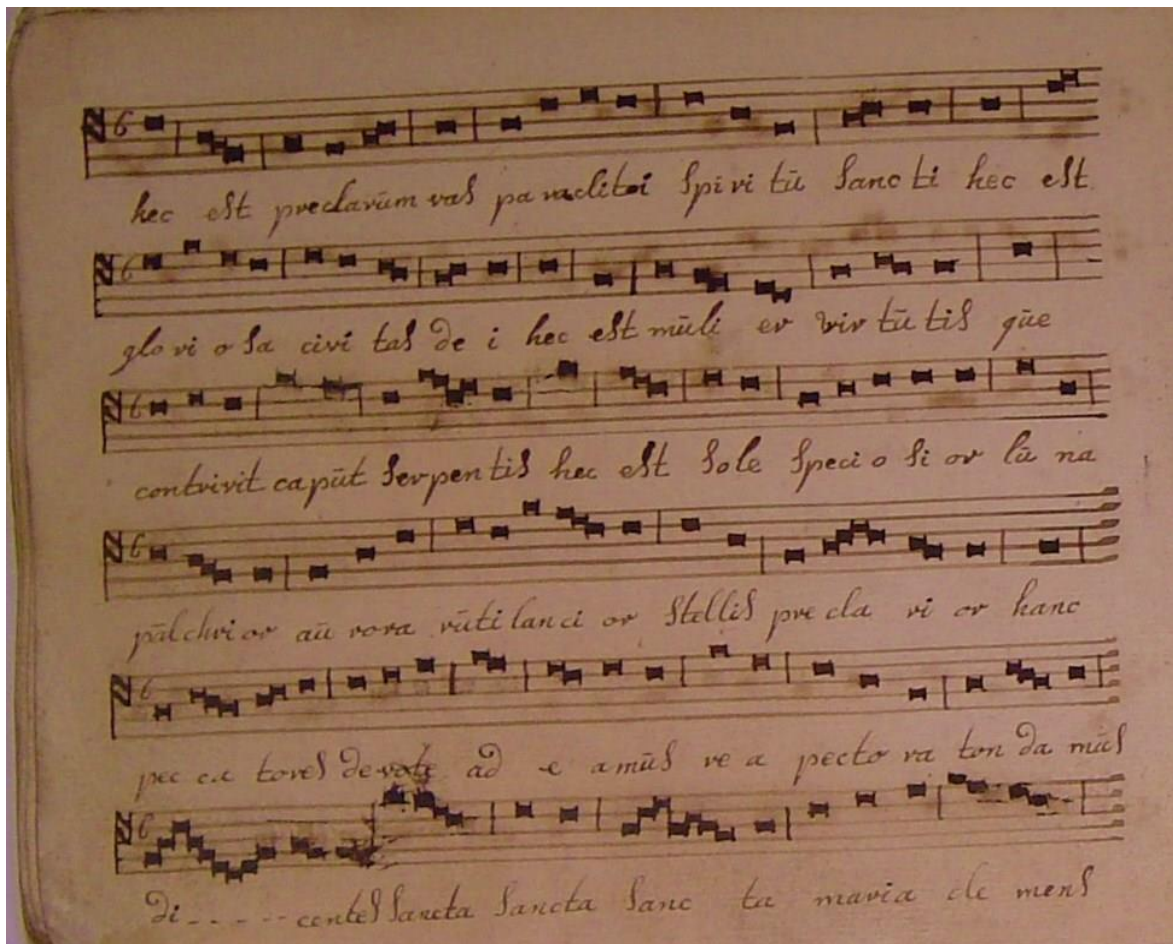
Hec est preclarum vas.

Dit is een clare vat des heylighen geests. Dit is die gloriose woonstede gods dit is een vrouwe der crachten die de crachte des serpents heeft vernielt. Dese is

scoonder dan die sonne luchtigher dan de mane blinckende bouen dye dagheraert veel claerder dan die sterren, laet ons arme sondaren tot haer gaen ende voer onse sondighe herten slaen segghende tot haer. O heylighe Maria saechtmoedige ende goedertieren vrou moeder wilt ons van **die haestighe onuersienige doot** ende van alle tribulacie verlossen ende maect ons deelachtich der eewiger hemelscher glorien. versus. In alle tribulacien bangicheyt druck ende liden wilt ons te hulpen comen goedertieren maget Maria.

Collect.

O Almachtige eewige god wi arm sondaren die de gracie dijne bescermingen soecken ende begheren bidden v dat ghij doer dat ghebet der gloriooser maget Maria ons wilt bescermen van dye pestilencie ende haestige doot ende van allen quade dat wi also dijne moghenheyt met vrijer gheruster herten deuotelijc dienen moghen Doer ihesum cristum onsen heere Amen Pater noster Aue Maria.

1a

2/7

1b

Foto 1a, 1b: De pest-antifoon uit handschrift 4: muziekcollectie van het begijnhof van Turnhout (BTubeg Hs04 Stadsarchief Turnhout)

In de tekst uit het 18de-eeuwse verzamelhandschrift 4 (gezangen voor vespers, completen, lof en dodenliturgie) van de muziekcollectie van het begijnhof (Figuur 1a,1b) zijn de antifoon en een deel van het collect met elkaar verweven. Zoals dit ook is gebeurd in een prachtige vertaling van Pater Spoelbergh uit het begin van de 17de eeuw (tekst overgenomen uit een publicatie van Ike de Loos):

*Dit is een wtvercosen vat
Des heylighs Gheest vol eeren:
Zy is de glorieuse Stadt,
Van Godt den Heer der Heeren.*

*Dit is een vrouw der deughden ient
Van sterkten wt ghemeten:*

*Sy heeft het hoofd des helsche serpent
Verplet en oock versleten.*

*Sy gaet te bouen der sonnen schijn
Der maenen desgelijcke
Des dageraets int herte mijn
Der sterren in hemelrijcke.*

*Tot haer o sondaers cleyn en groot
Laet ons al te samen vluchten
En slaende veur ons borsten snoot
Laet ons bidden met suchten.*

*O heylighe heylighe heylighe maeght
Maria soet van sinne
Ghy hebt den alderhoochsten behaeght
Ons vrouwe ons Coninginne.*

*Wilt ons deur v ghebeden soet
Beschermen en bevrijden
Van Pest en onversienighe Doot
Tribulatiën en lyden.*

*Maeckt dat wy oock deelachtich sijn
Der glorien daer bouen
Daer alle de Heylighe Engelkens sijn
Godt dancken ende louen.*

De haestighe ziekte

De vraag kan worden gesteld of *Hec est preclarum vas* in de 18de eeuw in Turnhout nog gezongen werd om zich preventief tegen de pest te beschermen.

Foto 2: *Pestepidemie, miniatuur uit een kroniek van Gillis li Muisit, Annales, 1353, Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België)*

Het is algemeen bekend dat, na een afwezigheid van zeven eeuwen, de pest vanaf 1347 weer in West-Europa is opgedoken als dodelijke ziekte. De “zwarte dood” (een naam die men pas vanaf de 19de eeuw aan deze ziekte is gaan geven) of de “haestighe siekte”, zoals ze toen werd genoemd, werd in de 14de eeuw waarschijnlijk ingevoerd vanuit het grensgebied van de Himalaya, tussen China en India, waar de pestbacterie (nu bekend als *Yersinia pestis*) endemisch, dus sluimerend aanwezig was. Via de Zijderoute bereikte de bacterie in 1346 Kaffa op de Krim, gelegen in het huidige Oekraïne. Met de pestbacterie besmette rattenvlooiën en pestzieke ratten die met de schepen meevoeren, bereikten in 1347 Genua, Venetië en Marseille. De pest verspreidde zich vandaar via de handelsroutes razendsnel door heel Europa en bereikte in 1349 de Lage Landen. De eerste pestepidemie bleef er duren tot 1351.

Uit de beschrijving van een tijdgenoot, namelijk Giovanni Boccaccio (1313-1375), valt op te maken dat bij deze epidemie een virulente vorm van builen (“*bubones*”) of septikemische pest dood en verderf zaaide. In de inleiding tot zijn wereldberoemde *Decamerone* schrijft hij: *“In het jaar onzes Heren dertienhonderd achtenveertig toen in de edele stad Florence, de parel aan de kroon van Italiaanse steden, de dood en verderf zaaïende pestepidemie uitbrak, die door een noodlottige samenstand van de hemellichamen of door de rechtmatige toorn van God om onze wandaden, over het hoofd van de stervelingen was neergedaald...”*

En verderop: *“Bij ons begon de ziekte zowel bij mannen als vrouwen met gezwellen in de liesstreek of onder de oksels, die soms de omvang kregen van een appel of een ei, en die bij de een talrijker waren dan bij de ander. In de volksmond werden*

deze zwellingen karbonkels genoemd. Vanuit die twee plaatsen zaaiden de dodelijke builen zich over het hele lichaam, dat weldra ook overdekt was met zwarte of asgrauwe vlekken, die op armen en dijen en op andere lichaamsdelen verschenen, bij de een groot en gering in aantal, bij de ander klein en talrijk. En niet minder dan de karbonkels waren deze vlekken een onmisbaar teken van een onafwendbare dood...”

Deze beschrijving van de ziektebeelden tijdens de epidemie van 1348 zijn vergelijkbaar met de beschrijvingen in de 15de- en 17de-eeuwse pesttraktaten van respectievelijk Joannes de Vesalia, de overgrootvader van Andreas Vesalius, en Thomas van den Berghe, gelatiniseerd tot Thomas Montanus, en passen in de klinische beelden beschreven in de moderne medische literatuur. Hoewel zij toen niets van de ziektemechanismen van de pest kenden (de pestbacil, *Yersinia pestis*, werd pas in 1894 in Hongkong geïdentificeerd), konden zij blijkbaar in vele gevallen de pest van andere ziekten onderscheiden. Maar gezien zowel builenpest als miltvuur (anthrax of koolbuil door een besmetting met *Bacillus anthracis*) met dezelfde griepachtige symptomen beginnen, is het mogelijk dat de artsen uit die tijd deze ziekten af en toe over één kam hebben geschoren.

De gevolgen van de eerste pestgolf waren in grote delen van Europa catastrofaal. Bijvoorbeeld in het Bourgondische dorpje Givry stierven 615 van de ca. 1700 inwoners, in Bremen bezweek, volgens een vrij nauwkeurige telling uit 1350, 40 tot 50% van de bevolking en van de franciscanen te Marseille en Carcassonne bleef niemand in leven. Er waren echter grote plaatselijke verschillen: in grote delen van Noord-Italië was de impact van de pest enorm, terwijl Milaan en Parma er weinig of niet onder schijnen geleden te hebben.

Terwijl in delen van Henegouwen en in de stad Brugge in 1349–1350 een zware epidemie heeft gewoed, zou in Binnen-Vlaanderen en Brabant volgens sommige auteurs de impact van de zwarte dood eerder gering zijn geweest. Dus is het mogelijk dat ook Turnhout in 1349-1351 grotendeels aan de “haestighe siekte” (ook “Godsgave” genoemd) ontsnapte. Maar gezien het midden van de 14de eeuw in de Lage Landen een bronnenarme periode is, kan er alleen maar worden gespeculeerd.

De 14de en 15de eeuw brachten voor Turnhout verschillende pestperiodes, maar vooral in de 16de eeuw was het er raak. In 1518 brak de “haestighe siekte” uit in stad en Vrijheid. *“In ’t jaar 1518 begonnen, stelde zij slechts in 1521 een einde aan haar verwoestingen”*. Het moet er wel erg aan toe gegaan zijn, dat zelfs de magistraat uit vrees voor besmetting uit de stad moest (?) vluchten en volgens de rentmeester der domeinen zou de lange epidemie 5000 doden hebben geëist. Als dat aantal juist is, zou een groot deel van de Turnhoutse bevolking door de “haestighe siekte” weggemaaid zijn. De totale bevolking bedroeg rond dat tijdstip 6000 tot 7000 inwoners.

Ook in de jaren 1533 en 1559 sloeg de pest toe. Eén van de grootste pestepidemieën uit de 16de eeuw heerste na de Beeldenstorm (1566), meer bepaald van 1569 tot 1570. De Turnhoutse tijkhalle werd gesloten en de toegang tot Antwerpen werd aan de inwoners van de Vrijheid verboden.

Uit een pestordonnantie van 28 juli 1571 uit Diest blijkt dat in dat jaar de pest al opnieuw in Turnhout was uitgebroken: *“Overmits mijn heeren vanden weth alhier geadverteert sijn van dat in sekere plaetsen hier omtrent gelegen die haestighe zieckheyt is regnerende ende principalick vander grooter subite ende zeer onversienlicke sieckte, plaeghe ende doot die is regnerende inder vrijheyt van Tuernout ...”*. In deze ordonnantie wordt aan de Turnhoutenaren zeer duidelijk gemaakt dat zij in Diest niet welkom zijn (*“dat egheen personen uuyt suspecte plaetsen kommende ende principalickx eghenen ingesetenen van Tuernout alhier in deze stadt en sullen moegen incommen...”*) en dat Diestenaars op geen enkele manier met personen uit de “vrijheyt van Tuernout” contact mogen hebben. In 1571 waren nog slechts 15 of 16 personen in Turnhout overgebleven: er was nog slechts één bakker, één brouwer en één vettewarier (iemand die onder meer olie en kaarsen verkoopt) en de wegen waren *“van groen zoo zeer bewasschen dattet het groene velden gelyck en waeren”*.

In 1624 teisterden hongersnood, pest en de ziekte van Mansfeldt (waarschijnlijk tyfus of tyfusachtige koorts) de Turnhoutse regio. In 1625 waren de gevolgen van de epidemie bovenmatig groot: tussen 23 februari en eind oktober werd geen enkel kind in het doopregister opgenomen.

Van 1667 tot 1669 manifesteerde de “gesel der mensheid” zich voor de laatste keer in Turnhout en de Zuidelijke Nederlanden. Maar dat wil niet zeggen dat heel Europa van dan af pestvrij was. *Yersinia pestis* was in 1722 aanwezig in Marseille en op het einde van de 19de eeuw bereikte de pest bijvoorbeeld opnieuw Portugal. Ook was Turnhout niet verlost van andere epidemieën. In 1676 brak er dysenterie (bloeddiarree) uit, wat toen bekend stond als de “roode loop”. Het aantal slachtoffers van de rode loop was vooral groot op het einde van dat jaar: het aantal begrafenissen die met “groot gelui” of “tweede gelui” tussen 10 september en 30 december in de kerk plaatshadden, lag abnormaal hoog: de hoofdschout, Jonker Pieter Van Zoutelande, en zijn huisvrouw, de burgemeester Michiel Rinquet, de begijn Maria Mantels, de geestelijke dochter juffrouw Proost (bewoonster van het begijnhof?), doctor Cornelius Clymans, twee priesters en zes voorname ingezetenen bezweken aan deze pijnlijke ziekte. Het aantal begrafenissen met het kleine klokje of zonder gelui moet enorm groot geweest zijn.

Naast de pest hebben nog vele andere dodelijke ziekten Europa geteisterd. Vanaf de late 15de eeuw was er tyfus; dysenterie kwam al in de middeleeuwen voor, maar speelde vooral een belangrijke rol in de 17de en 18de eeuw; in de 18de eeuw werden de pokken belangrijk en in de 19de eeuw maakte cholera de meeste

slachtoffers. Maar van alle ziekten die in de geschiedenis van de mensheid hun rol hebben gespeeld, heeft de pest ongetwijfeld de slechtste reputatie. Zelfs waar zij al eeuwenlang het veld heeft geruimd, is de herinnering levendig gebleven.

In de lange litanie van Alle Heiligen uit het missaal dat we rond het midden van de 20ste eeuw bij onze Plechtige H. Communie kregen, vinden wij nog: “*Van pest, hongersnood en oorlog verlos ons Heer.*” Zoals we ook in bovenvermelde dichterlijke vertaling van de pest-antifoon door pater Spoelbergh vinden:

*Wilt ons deur v ghebeden soet
Beschermen en bevrijden
Van Pest en onversienighe Doot
Tribulatiën en lyden.*

Dus is het bijna zeker dat de begijnen in het Turnhoutse begijnhof in de 18de en 19de eeuw nog steeds deze antifoon lazen en zongen, waarschijnlijk niet alleen als wapen tegen de pest, maar ook tegen al die andere ziekten die Turnhout en omgeving in die tijd hebben geteisterd.

Hugo Vanden Bossche

Bibliografie

Boccaccio G.: *Il Decamerone*, vertaald door Frans Denissen, Manteau, Antwerpen/Amsterdam, 1981.

Bruneel C.: *La mortalité dans les Campagnes: le duché de Brabant aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Universiteit Leuven, 1977, p. 224 (archief TRAM41).

Cantor N. F.: *De zwarte dood – Hoe de pest de westerse wereld veranderde*, Agora/Kampen, Davidsfonds/Leuven (2003). Voor de Lage Landen is vooral het nawoord van E. Thoen (p. 267-273) belangrijk.

De Backer C.: *Maatregelen tegen de pest te Diest in de vijftiende en zestiende eeuw*. In: *De pest in de Nederlanden: medisch historische beschouwingen 650 jaar na de zwarte dood*, Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België, Brussel, 1999, p. 183-209.

De Kok H. in: *Turnhout groei van een stad*, De Kok H. & Autenboer E. (red.), Uitgave Culturele Raad Turnhout, 1983, p. 91.

De Laet A.F.J.: *De pest te Turnhout*, Taxandria III, 211-237, 1906 (archief TRAM41).

De Loos I.: *Een overclaer vat: een Maria-antifoon uit de late Middeleeuwen*. *Tijdschrift voor Gregoriaans*, 27 (2002), 2-8; online gepubliceerd in *Jubilate* (uitgave NSGV, Breda), mei en september 2004 (<http://www.nsgvbreda.nl>).

Drancourt M., Aboudharam G., Signoli M., Dutour O., Raoult D.: *Detection of 400-year-old Yersinia pestis DNA in human dental-pulp: An approach to the diagnosis of ancient septicemia*, Proc. Natl. Acad. Sci. 95, 12637-40, 1998.

Haywood J., Catchpole B., Hall S., Barratt E.: *Atlas van de wereldgeschiedenis*, Uitgeverij Uniepress, Abcoude/Davidsfonds, Leuven, 2001.

Lacroix E.: *Vergelijkende studie van de opvattingen omtrent oorzaken, ziektemechanismen en therapieën van pest op basis van de pesttraktaten van de medische faculteit te Parijs (1348-1349), van Joannes De Vesalia (na 1454), en van Thomas Montanus (1669)*. In: *De pest in de Nederlanden: medisch historische beschouwingen 650 jaar na de zwarte dood*, Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België, Brussel, 1999, p. 235-271.

Mannaerts P., Vercammen E.: *Inventaris van de muziekcollectie van het Begijnhof te Turnhout*, Resonant, Leuven, 2004 (niet gepubliceerd).

Noordegraaf L., Valk, G.: *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (2de druk), Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 1996
(http://www.dbnl.org/tekst/noor041gave01_01/colofon.htm)

Overwegingen op het lijden des Heeren voor degenen, die in den geest de heilige plaatsen willen bezoeken. Het is: Gheprent in die vermeerde coopstadt van Antwerpen buyten dye camerpoorte Inden gulden eenhoren bi mi Willem vorsterman. Int iaer ons heeren .M.ccccc. ende .xviiij. Den .xij. dach van October Cum gratia et priuilegio; voorhanden in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage
(<http://www.dbnl.org/tekst/will067bede01>)

Peeters R.: *Bijdragen aangaande het Kempisch verkeerswezen en de handelstrafiek bijzonderlijk in Oostelijke richting*, Taxandria XXVI, 1954, p. 192 (archief TRAM41).

Persoons E.: in: *Turnhout groei van een stad*, De Kok H. & Autenboer E. (red.), Uitgave Culturele Raad Turnhout, 1983, p. 171.

Pijnappel M.W.: *De Pest*, De Gids 64, 119-147, 1900, DBNL, De Gids, Jaargang 1900.mht

Romeins Missaal, bewerkt en van aantekeningen voorzien door F. Van Baelen, pr. V. Van Dieren & Co, Antwerpen, 1947, p. 1754.

Toen E., Devos I.: *Pest in de zuidelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de moderne tijden: een status quaestionis over de ziekte in haar sociaal-economische context*. In: *De pest in de Nederlanden: medisch historische beschouwingen 650 jaar na de zwarte dood*, Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België, Brussel, 1999, p. 19-43.

Van Autenboer E.: *De geschiedenis van Turnhout in de 16de eeuw: voorbereiding, uitbarsting en gevolgen van de Beeldenstorm (1566)*, Taxandria XL, XLI, 1969 (archief TRAM41).

Van Houtte J.J.: *Het verleden van Europa*, Davidsfonds, Leuven en Lannoo, Tielt, 1992.

Verslag van het bestuur en den toestand der zaken van de stad Turnhout 1876 (archief TRAM41).